

NÉP ÉS NEMZETISÉG A NÉPI ÉPÍTÉSZETBEN (A Kárpát-medence északkeleti részének példája)

BALASSA M. IVÁN

A meghatározott földrajzi környezetben egymás mellett élő népek közötti művelődési kölcsönhatások kutatása a Kárpát-medence térségében eddig jobbra a tágabban értelmezett folklór-jelenségek körében hozott eredményeket. Egyre inkább tapasztalható azonban az ilyen, úgynevezett interetnikus vizsgálatok kiszélesedése, kiterjesztése a népi kultúra más területeire is, és ez alól a népi építészet sem kivétel. A tudományok történetében nem ritka, hogy a kutatás elméleti megalapozása és a gyakorlat elszakad egymástól, és az utóbbi messze megelőzi az előbbit. Általánosságban ez nem mindig okoz nehézséget, de az interetnikus vizsgálatok területe különösen érzékeny, hiszen olyan közegben mozog, ahol a hatásbefogadás látszólag egyszerű mechanizmusa mögött a kulturális elsőség és másodlagosság értékítélete is felsejlik. Ezért a Kárpát-medence északkeleti részének vizsgálata előtt bizonyos elméleti, tudománytörténeti kérdésekre is ki kell térni.

1. A népi építészet interetnikus kapcsolatainak vizsgálata meglehetősen nagy múltra tekint vissza, csak a megnevezések, hozzátehető, a célkitűzések változtak az idők folyamán. Mivel ezek a kutatások az egymás mellett élő népek közötti művelődési hatásokat tanulmányozzák, az előzmények ott lelhetők fel, ahol valamilyen formában a néppel, etnikummal operáltak. A népi építészet kutatásának európai irányzatai közül kettőben is határozottan felismerhető ez a törekvés, és a Kárpát-medence tudománytörténete szempontjából nem elhanyagolható, hogy mindkettő a német nyelvterületen alakult ki.

A *Meringer*, *Rudolf*, *Rhamm*, *Karl*, majd *Geramb*, *Viktor* nevével fémjelzett „Wörter und Sache”, a szó- és tárgytörténeti irányzat elméleti alapállásában – némileg leegyszerűsítve – a nyelvet a néppel, a nyelvjárást a törzssel azonosította. Ennek a népi építészet terén természetes következménye, hogy az utóbbiaknak a „háztípusok”, az előbbieknél a rekonstruált „ősi formák” felelnek meg.¹

A különböző földrajzi irányzatok közül a „Wörter und Sache”-val szoros összefüggést mutat az úgynevezett törzstörténeti-földrajzi csoport. A német „Hausforschung”, a lakóépület-kutatás egyik megalapítójának tekintett *Landau*, *G.* kimutathatóan a nyelvjáráskutatástól kapta az első ösztönzéseket. Lényegében az ő örökébe lépett *Meitzen*, *August* és az a *Pessler*, *Wilhelm*, kinek az alsószász (alsónémet) parasztházról írott munkái egészen az 1920-as évekig alapvető jelentőségűek voltak a német népi építészetkutatás számára. Mindkét irányzat az egymástól eltérő „háztípusok” mögött törzsi-, nemzeti eltéréseket tételez fel, és ennek természetes következményeként összehasonlító vizsgálataik során az ily módon etnikai jellemzőkkel felruházott jelenségeket kísérlik meg nyomon követni egy más etnikai közegben.

1. A kérdés bőséges irodalmát és az egyes kutatási irányzatok kritikai értékelését ld. *Schepers*, *J.* 1973. 52–74., a magyar vonatkozásokat érinti *Gunda B.*, 1954. 375.

A XX. század vége felé, mikor a korábbiakkal össze nem hasonlítható ismeretanyag gyűlt össze a népi építészet területén, és a tudományos feldolgozás elméleti meg-alapozottsága is nagy fejlődésen ment keresztül, sajátos anakronizmusként, sokszor teljesen nyilvánvalóan, máskor rejtetten kísértének az ilyen törekvések.

Az interetnikus kutatások terén a tudománytörténeti előzmények tehertételéhez még egy, részben az előbbiekkal közös gyökerű nehézség is járul: a nemzeti identitás sajátos és meglehetősen korszerűtlen értelmezése. Ugyancsak leegyszerűsítve, ez a felfogás túlzott jelentőséget tulajdonít az „ősi örökség”-nek, és elhanyagolja vagy esetenként figyelembe sem veszi azt, hogy egy adott etnikum kulturális arculatát ezzel legalább egyenrangúan jellemzi a befogadókészség, az, hogy mennyire képes művelődési jelenségeket átvenni és azt saját műveltsége szerves részévé tenni. A kultúra befogadó-, és – mindenképpen ide tartozik – önmegújítási képessége éppen úgy része az identitásnak, mint az „ősi hozadék”. Nem beszélve arról, hogy ez utóbbi gyakran csak azért tűnik egységesnek, egy-egy etnikum kizárólagos sajátjának, mert a kutatás még nem, vagy nem is akart eljutni ezek elemzéséig, az esetleg eltérő forrásokból származó összetevők felismeréséig.

Mindezek általában nehezítik az interetnikus kapcsolatok vizsgálatát, s úgy tűnik, még az átlagosnál is több problémát okoznak egy olyan területen, mint a népi építkezés. Ezért különösen örvedetes, hogy az 1980-as évek első felében egyre több kutató foglalkozott ezzel a kérdéssel, hiszen az egyező eredmények egymást erősítik, a véleményeltérések és viták pedig egy egységes vagy legalábbis egymáshoz közelítő álláspont kialakulását segíthetik elő.

A Kárpát-medence északkeleti részén a népi építészet interetnikus kapcsolatait szlovák és magyar kutatók egyaránt vizsgálják. *Botik*, Ján az 1983-ban megjelent tanulmányában a szlovák–magyar érintkezési övezet lakóházait vizsgálta.² Az 1984 őszen Miskolcon *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon* címmel megrendezett tanácskozáson a magyar néprajztudomány részéről három előadó is foglalkozott ezzel a kérdéssel. *Bakó Ferenc*,³ *Balassa Iván*⁴ és *Dám László*⁵ a tanácskozással egyidejűleg megjelent tanulmányaikban a magyar–szlovák mellett a magyar–német és a magyar–kárpatukrán kapcsolatokat is szemügyre veszik. A problémakört az 1981-ben elkészült *A lakóházak történeti fejlődése Észak-Magyarországon* című kandidátusi értekezésemben magam is érintettem. A kézirat eredményeinek összegezése megtalálható az 1985-ben megjelent *A parasztház évszázadai* című könyvemben,⁶ ahol az egész Kárpát-medencében, így természetesen az északkeleti részen lezajlott lakóházfejlődést kíséreltem meg rekonstruálni.

A megjelenés évszáma alapján, három év alatt mennyiségileg is számottevő irodalom vette számba a Kárpát-medence északkeleti részén élő magyar, szlovák, német és kárpatukrán lakoság népi építészetének interetnikus kapcsolatait. Kapcsolódnak a felsoroltakhoz az olyan feldolgozások, melyek nem kifejezetten ilyen igénnyel, de egy-egy vidék vagy népesség, esetleg korszak építményeit tárják fel. Az ugyancsak bőséges anyagból két könyvet külön ki kell emelni, *Sopoliga*, Z. Miroslav 1983-ban megjelent nagy összegzését a kelet-szlovákiai ukrán lakosság népi építészetéről,⁷ és *Habovštiak*, Alojz-nak a középkori szlovák faluról írt munkáját.⁸

2. *Botik, J.* 1983. 145–156.

3. *Bakó F.*, 1984. 103–119.

4. *Dám L.*, 1984. 121–127.

5. *Balassa I.*, 1984. 267–280.

6. *Balassa M. I.*, 1985.

7. *Sopoliga, M.* 1983.

8. *Habovštiak, A.* 1985.

A szlovák és a magyar feldolgozások az első pillantásra eltérnek egymástól abban, hogy az előbbieket a középkort is érintik, az utóbbiak – kivéve természetesen *A parasztház évszázadait* – csak az újkori népességmozgások előidézte jelenségeket vizsgálják. Ezért az időrendnek megfelelően először a középkorral, *Botik*, Ján tanulmányának erre vonatkozó részeivel foglalkozom, s ezt követi a kapcsolatok újkori története.

Tudományágunkban nem túlzottan megszokott az eltérő vélemények nyílt ütköztetése, ezért előljáróban meg kell jegyezni, hogy szemléletekkel vitázom, s nem pedig az általam nagyra becsült szerzők személyével, akik mindnyájan barátságukkal tisztelnek meg.

2. A szlovák és a magyar történettudomány között közismerten jelentős megítélésbeli különbség van a Kárpát-medence magyar megszállását, a honfoglalást megelőző időszak hatalmi és etnikai viszonyait illetően. Ezt röviden a *Nagymorva Birodalom*, *Morávia*, a *Morva fejedelemség* címszavakkal jellemezhetjük.⁹ A több ponton eltérő vélemények elemzése nem lehet céltom, arról nem is beszélve, hogy a köznép korai lakóépítményeit illetően úgy tűnik, nem túlzottan nagy jelentőséggel bír Mojmir és Raszisztzlav *Moráviájának* vagy Pribina *Nyitrai fejedelemségének* térbeli kiterjedése. És a továbbiak sem, hogy ez utóbbi *Mosaburgba* (Blatnohrad – Zalavár) történt áttelepülése valóban a morva prefeudális állam kiterjeszkedését jelentette a Dunántúlra, hogy Kocel 861–874 közötti fejedelemsége valóban kiterjedt-e a Bakony–Rába vonaltól egészen a Drávaig, keleten pedig a Dunáig, nem beszélve Szvatopluknak a Dunántúl és a Duna–Tisza köze északi részére, majd innen a Tisza határolta vidékeket magában foglaló 882–892. közötti hódításairól.

A felesleges polémia helyett a köznépi lakóépületek szempontjából fontosabb az a tény, melyet Györffy György a magyar történetírás újabb eredményeinek fényében így összegez: „A IX. századi társadalmak, kivált Kelet-Európa népei formálódásának ismeretében anakronizmusnak kell tekinteni a magyarság és Európa szembeállítását a honfoglalás korában, nemcsak azért, mert a magyar köznép kelet-európai eredetű, és a magyar kalandozók nem azonosíthatók a magyar köznéppel, hanem azért is, mert a kor Kelet-Eurójának népei, életmódjukat tekintve sokkal közelebb állottak egymáshoz, mint ezt a múlt történetírása feltételezte, ugyanakkor a látszólag etnikumok között dúló harcok valójában a katonai kísérettel és fegyveres szabadokkal rendelkező uralkodók, főemberek egymás elleni küzdelmei. Áll ez a feudális széttagoltságban élő Európára ugyanúgy, mint Bizánra és a két császárságon kívül szerveződött hatalmi központokra.”¹⁰

Botik, Ján szerint: „... a szlovák–magyar érintkezési övezetben eltérő etnikai és kulturális hagyományokat őrző társadalmak találkoznak egymással.”¹¹ *Ez az etnikum*

9. A *Nagymorva Birodalom* bőséges cseh és szlovák irodalmából *Botik, J.* elsősorban *Chropovský, B.* 1970. *Slovensko na úsvite dejín*, Bratislava, ugyancsak *Chropovský, B.* 1978. *Vel'komoravská ríša*, Slovensko I. *Dejiny*, Bratislava, valamint *Dekan J.* ugyanott megjelent *Po príchode Slovanov* c. összefoglalását használja. *Chropovský, B.*-nak megjelent egy német nyelvű összefoglalása is a témáról: *Die grossmährische Periode in der Slowakei. Das Grossmährische Recht*. Praha, 1966. *Dekan, J.* egy munkája magyarul is megjelent: *Moravia Magna. A Nagymorva Birodalom – kora és művészete*. Bratislava, 1980. A továbbiakban a Morva-fejedelemség eseménytörténetének szlovák megítélésénél e munka pompás, sajnos oldalszámozatlan térképeire hivatkozom. A magyar álláspontot legutóbb a *Bartha A.* (szerk.) 1984. *Magyarország története*, I/1. kötetben *Bóna I.* 1984. *A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon*, és *Györffy Gy.*, 1984. *Honfoglalás és meglepedés* címmel összegezte. Ez utóbbi művekre csak utalok, mivel ezek *Botik, J.* tanulmányának megjelenése után láttak napvilágot.

10. *Györffy G.*, 1977. 22.

11. *Botik, J.*, 1983. 147.

szempontjából nyilvánvaló, de közel sem az kulturális téren, különösen a lakóépítményeket illetően. Idézi *Chropovsky*, B. összegzését, mely szerint a Nagymorva Birodalomban: „ . . . a településeken egyhelyiséges, derékszögű, hozzávetőleg négyzet alakú (3x3 és 5x5 méteres) félig földbe mélyesztett, a várakban pedig egy- és többhelyiséges építmények álltak. A falusi félig földbe süllyesztett lakóépítmények többnyire karó- és cölöpszervezetűek voltak, falaik sövényfonatosak és sárral tapasztottak, és némelyiknél már a gerendaszerkezet is felfedezhető kőalpozás nyomaival. A lakóházak tetőformája nyereg vagy kontyolt, és a tetőt szalmával, náddal, esetenként zsindelel fedték. A házak bejárata jobbra a déli oldalon nyílt, az ajtókon már pántok és zárok (helyenként rugósak is) előfordultak, a bejáratnál szemben pedig ott állt az agyagból vagy kőből készült tüzelőberendezés, tűzhely vagy kemence. A lakóépítmény padlója döngölt agyagból vagy sárból készült, amelyet utólag alaposan kiszárítottak. A város jellegű településeken és a feudális majorságokban már többhelyiséges lakóházak tűnnek fel . . .”¹² Ezt követően ugyan utalás történik – *Filep* Antal egy tanulmánya nyomán – a fentiekkel nagymértékben egyező X–XII. századi magyar lakóépítményekre, sőt *Marsina*, R. azon megállapítására is, mely szerint „ . . . az újonnan érkezett (ős)magyar lakosság széles tömegeit a finnugor eredetű, a Kárpátok vidéki és a keleti szlávok kultúrájához nagyon közel álló kultúrájú paraszt-pásztor törzsek alkották. Éppen ezért a temetkezési helyeken rendkívül nehéz az etnikai hovatartozás megállapítása. A sírletekből előkerült Bjelo Brdo-i kultúra emlékeinek inkább civilizációs jellege van . . . A települések, lakóhelyiségek tekintetében is hasonló a helyzet, hiszen ott ugyancsak nagyon nehéz a szláv illetőségű lakóépítményt az (ős)magyartól megkülönböztetni, és ez fordítva is így igaz.” *Marsina*, R. véleményével teljes mértékben egybecseng a magyar régészek egy részének az az álláspontja, melyet legutóbb *Bóna* István így összegzett: „Magam is régóta hangsúlyozom, hogy az ún. Bjelo Brdo-kultúra nem más, mint az Árpád-kori Magyarország etnikumok feletti sajátos művelődése, melyből azonban éppen a magyarokat bajos volna kihagyni.”¹³

A szerzőt azonban sem *Filep* Antal, sem *Marsina*, R. nem győzte meg teljesen. A magyar köznép letelepült életmódjára utaló, az általuk használt szilárd lakóépítményeket bemutató, *Filep* Antaltól származó sorok idézete után így folytatja: „S hogy a fentebb vázolt helyzetet a magyaroknál nem lehetett általános érvényűnek tekinteni, mi sem bizonyítja jobban, mint azok a feljegyzések, melyeket Ottó, a freisingi püspök Magyarországon tett utazásai során készített.”¹⁴

A magyar történettudomány már felhívta a figyelmet ennek a forrásnak enyhén szólva kétséges voltára, de tapasztalható másutt is, hogy tovább idézik és hivatkoznak rá. Ezért térek ki bővebben elemzésére a meggyőzés igényével. A gyakran idézett feljegyzés a püspök 1147-ben a Szentföldre tett, Magyarországot is érintő utazásait rögzíti. A házakra vonatkozó rész a következő: „Denique cum vilissima in vicis vel oppidis ibi, id est ex cannis tantum, rara ex lignis, rarissima ex lapidibus habeantur habitacula, toto estatis vel autumpni tempore papilionones inhabitant.” (Mivel a falvakban és városokban a lakásaik igen hitványak, nádból, ritkán fából és még ritkábban kőből valók, egész nyáron át és ősszel sátrakban laknak.)¹⁵

Mindenekelőtt megállapítható, hogy Ottó püspök nem tekinthető elfogulatlan szemlélőnek, erre a sokat idézett sorok szomszédságában is találhatunk példát:

12. *Botik*, J., 1983. 148. passim.

13. *Bóna I.*, 1986. 576.

14. *Botik*, J., 1983. 148.

15. E helyen *Szabó I.*, 1971. 31. nyomán idézem, költőibb és szabadabb fordítását ld. *Szamota I.*, 1891. 16–17., a latin szöveg grammatikáját is visszaadja *K. Csilléri K.*, 1982. 170.

„ . . . joggal hibáztatható a végzet, vagy inkább csodálandó az isteni elnézés, amely nem mondhatom, hogy embereknek, hanem ilyen emberi szörnyetegeknek oly gyönyörűséges országot adott.”¹⁶ Mondani se kell, hogy a gyönyörűséges ország Magyarország, az emberi szörnyetegek pedig a magyarok.

Freising püspöke nem éppen hízelgő véleményének konkrét okai a nevezetes utazást megelőző évben lelhetőek fel, de az előzmények régebbre vezetnek.

A XII. század 20-as éveiben II. István uralkodása idején (1116–1131.) fellépett egy némileg homályos származású, az Árpádok Álmos ágához tartozó, Borisz nevű trónkövetelő. Kitarító ember lehetett, mert (Vak) Béla (1131–1141.) majd II. Géza idején (1141–1162.) is feltűnik. 1145-ben megszerzi III. Konrád német király (Ottó püspök féltestvére) és II. Henrik osztrák örgróf (a püspök testvére) támogatását. Ebben bízva 1146 áprilisában Borisz elfoglalta Pozsony várát, de sikere rövid életűnek bizonyult, mert Géza királynak a trónkövetelő zsoldosai pénzért átadták a várat. Az ügybe belekeveredett az osztrák örgróf is, hadakat gyűjt, de ezt a magyar király nem várta be, hanem rátört az addig egybegyűlt seregére, és azt szétverte. A Lajta folyó melletti csatából Henrik is alig tudott elmenekülni.¹⁷

1147 tavaszán indult meg a második kereszties hadjárat a Szentföldre. III. Konrád német király átvonulását – nyilvánvalóan politikai okok miatt – II. Géza nem tagadhatta meg. Hírek terjednek el, hogy ennek ürügyén a makacs trónkövetelő Borisz is Magyarországra jön. Bár erre valószínű nem került sor, ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy „A magyar–német viszony feszült volta Konrád hadának átvonulásánál is érződött. Komoly fegyveres összeütközésre nem került sor, de nem barátként, hanem inkább ellenségként haladt át az országon . . .”¹⁸

Ezzel a haddal járt Magyarországon Ottó püspök is, s az események arra vallanak, hogy útját nem a zavartalan szemlélődés jellemezte.

Van még egy tény, ami nagymértékben csökkenti a tudós püspök szavainak értékét. A Magyarországon átvonuló – egyébként mint minden idegen had, általában nem veszélytelen – keresztieshadak a Pozsony–Győr–Fehérvár–Tolna környékén a Dunához kiérő, majd onnan délre ezzel többé-kevésbé párhuzamos, a későbbiekben is fontos kereskedelmi útvonalon haladtak. Ez az út viszonylag kevés fontos települést érintett, arról nem beszélve, hogy – nyilvánvalóan nem véletlenül – nem is egy helyen besenyők lakta vidékeken húzódtak.

Az idézett sorok forráskritikai elemzésével már Szabó István is foglalkozott, ő elsősorban a településtörténet szempontjából a következő tanulságokra jutott: „Mind a falvak állandóan lakott voltát kifejező törvényekből és okleveles forrásokból, mind a püspök szövegezéséből arra lehet következtetni, hogy a sátrak, amelyekben a püspök nyáron és ősszel látta a magyarokat, benn a falvakban voltak. A látvány meglepő volt számára, s érdemesnek is találta feljegyzésre, mintegy a magyar falu sajátos képét óhajtva vele megörökíteni.”¹⁹ Györfy György már a forrás általános kritikáját adja, éppen Szabó István előbbi felismeréséhez kapcsolódva: „Ottó híradásának értékét még ennél is lejjebb szállíthatjuk. Ismertetése szerint a magyarok nyáron és ősszel laknak sátrakban: ő maga azonban ezt nem láthatta, mert tavasszal vonult át Magyarországon. Ráadásul útvonala Mosonban, a Rábánál és Fejér–Tolna megyében a besenyő szállások közt vezetett, s így még az is kérdéses, hogy mennyiben illetik szavai a magyarokat vagy

16. Haraszti S.–Pethő T., 1963. 45.

17. A történeti eseményekre ld. Kristó Gy., 1984. 1184–1185., 1187., 1190–1191., 1193–1198., a rokon kapcsolatokra Haraszti S.–Pethő T., 1963. 49.

18. Kristó Gy., 1984. 1196.

19. Szabó I., 1971. 32.

a magyarhoni besenyőket.”²⁰ Ez utóbbi sorok egyébként az Ethnographiában jelentek meg . . .

A látszólagos kitérő úgy vélem szükséges volt, s remélem meggyőző is a sokat idézett forrás valódi értékét, pontosabban értéktelenségét illetően.

Botík, Ján a következőkben a magyarságot ért szláv műveltségátadások etnikai hátterével foglalkozik. A magyar történettudomány, így a magyar néprajz területén sem egyértelműen megítélt, hogy az államalapítást megelőzően, vagy a közvetlenül ezt követő időkben a magyarság a kelet-európai térség szláv népcsoportjai közül mellyel, vagy melyekkel volt intenzívebb, műveltségelemek cseréjében is megnyilvánuló kapcsolatban. Mindez összefügg azzal a korábban széles körben elterjedt nézettel, hogy a honfoglaló magyarság a klasszikus nomád életformának megfelelő műveltséggel rendelkezett, tehát a letelepült életmóddal összefüggő jelenségeket csakis a Kárpát-medencében tanulhatta el északi és déli szláv szomszédaitól, esetleg az úgynevezett „pannon-szlávok”-tól, akik a feltételezések szerint a Dunántúlt benépesítették.²¹ Ma már nem vita tárgya, hogy a honfoglaló magyarok a Kárpát-medencében új környezetüktől semmiben sem elmaradó földművelési ismeretekkel jelentek meg,²² és a népesség jelentős részének életformája letelepült volt. Tehát az egyhelyiséges, félig, vagy teljesen földbe vájt, kemencés lakóházat nem egy radikális életformaváltás eredményeként „tanulták el” a Kárpát-medence „pannon-szláv”-ságától, mint ahogyan ezt korábban néhány szlovák kutató feltételezte. Ez, a lényegében azért nagyon szerény lakóépítmény sajátja volt a kelet-európai térség legkülönbözőbb etnikumainak, a Kazár Kaganátus politikai fennhatósága alá kerülteknek – kik között csak a VIII. század végén, IX. század elején jelentek meg szlávok – éppúgy, mint Dessau–Mosinkau szláv lakóinak, de például a Kárpát-medencében élő avaroknak is. Úgy vélem, hogy *Pletnyevának*, az úgynevezett szaltovo-majaki kultúra épületeiről tett megállapítását, hogy „ . . . a félig földbe mélyedő házakat olyan emberek használták, akik átmenőben voltak a nomadizmusból a letelepedés felé . . .”²³, általánosságban is érvényesnek tarthatjuk ebben, a Don alsó folyásától az Elbáig terjedő övezetben. Legfeljebb annyival szükséges kiegészíteni, hogy a nomadizmust nemcsak az állattartó, hanem a különböző területváltó földművesekre is érthetjük.

A magyar lakóház szóképzetének közismert finnugor elemei (pl. *ház, lak, küszöb, fél* stb.)²⁴ mellett ezért különösen érdekesek azok a szláv jövevényszavak, melyek eligazítást adhatnak az érintkezések helyére, idejére. Általánosságban megállapítható a félig vagy teljesen földbe mélyedő, de az sem kizárt, hogy föld feletti egyhelyiséges, zárt tüzelőberendezéssel bíró lakóépítmény szóképzete már a Kárpát-medencébe költözés előtt főbb vonásokban kialakult, sőt, ez a folyamat nem minden esetben külső, hanem gyakran belső forrásból is táplálkozott.

A zárt tüzelővel bíró lakóház fontos elemére utaló megnevezés, a *kemence* kétségtelenül a dél-orosz sztyepp-ligetes sztyeppövezetben került nyelvünkbe.²⁵ Magam ezt még tovább pontosíthatónak ítélem meg; a magyar etnogenezis eseménytörténete, továbbá az, hogy a szót átadó szláv népességnél a kifejezésnek nyilvánvalóan „kőből készült” jelentése volt, arra vall, hogy az átvétel, méghozzá általános „zárt tüzelőberen-

20. Györffy Gy., 1970. 236.

21. Botík, J., 1983. 149., ezzel kapcsolatban utal *Točík*, A. 1955-ben megjelent teljesen egyértelmű véleményére:

22. Ld. erre *Balassa I.*, 1973. 269–270.

23. *Pletnyeva, Sz. A.*, 1967. 58.

24. *Bárczi G.*, 1963. 26.

25. *Tálasz I.*, 1954. 395. felvetése nyomán többen foglalkoztak a kérdéssel, így *K. Csilléry K.*, 1982. 74., *Fodor I.*, 1983. 101–102.

dezés” értelemben csak a magyar szállásterület Etelközre történt kiterjesztése után történhetett meg. Ez viszont további következtetéseket enged meg; azt, hogy a már korábban is kétségtelenül ismert zárt tüzelőnek (kemencének) valamilyen más, esetleg a tüzelőberendezés egy sajátos fajtáját, pl. kerek vagy szögletes, esetleg agyagból készült kemencét jelentő kifejezést szorította ki az általánosabb jelentéssel bíró *kemence*.²⁶ Mindez arra is figyelmeztet, hogy az építmény szóképzületének elemeit nemcsak önmagukban, hanem összefüggéseikben is fontos vizsgálni.

Jó példa erre a fából készült épületfal, melynek megnevezései közül finnugor eredetű a *ró*,²⁷ mely éppen a Kárpát-medence északkeleti részében őrződött meg a *rovott fal* kifejezésben (a gerenda ez esetben *rovás*, *ravás*). A *gerenda* szintén jelölheti a falat alkotó fákat, ez X. század előtti, szláv nyelvből történt átvétel.²⁸ A *cölöploszlop* is szláv eredetű, az átvétel kora bizonytalan.²⁹ Ugyancsak bizonytalan korú és irányú a *borona* átvétele,³⁰ a szó az előbbivel együtt széles szláv háttérrel rendelkezik, s nem kizárt, hogy mindkettő még a honfoglalást megelőzően került át nyelvünkbe.

A tetőszerkezet szóképzete is sajátos kettősséget mutat. A *szelemen* meglehetősen korán (1209.) kimutatható, közelebbről nem meghatározható szláv nyelvből került át a magyarba, de még a szláv nazális eltűnése előtt, ami rendszerint a honfoglalás előtti korra utal.³¹ Nem történt meg azonban a *szo*, azaz a szelement alátámasztó oszlop névének átvétele, az továbbra is *ágas* maradt! A héjazatot tartó épületem, a *szarufa* megnevezése is legalább ennyire elgondolkoztató. Az egész magyar nyelvterületen ismert kifejezés mindkét eleme finnugor, szemlélete a szláv, tágabban az indoeurópai kifejezéssel egyező. A Tiszántúlon és a Duna–Tisza közének déli részén elterjedt *horgas* esetében a *horog* alapszó etimológiája nem tisztázott.³² Végezetül a szláv *rag* csak Nyugat- és Közép-Dunántúl viszonylag kis területén használatos. Bár a „szarv” mellett a „szarufa” jelentése a szerb-horvátban és a szlovákban egyaránt ismert,³³ tájilag körülhatárolt elterjedése mindenképpen dél felé mutató kapcsolatokra utal.

Az eddig vázlatosan, vagy részletesebben idézett adatok egyértelműen azt jelentik, hogy a honfoglaló magyarság a Kárpát-medencébe egy olyan lakóház ismeretével érkezett, mely megegyezett az itt talált épületekkel, így *Botík*, Ján kérdésfelvetésének és válaszánaak lényegében nincs különösebb jelentősége: „ . . . teljesen megalapozott az a feltételezés, hogy a szlovák–magyar érintkezési övezetben a nagymorva szlávok és utódaik hatása volt a legvalószínűbb, hiszen az (ős)magyarok ezekkel kerültek tartós és közvetlen szomszédságba.”³⁴

A magyarok és északi szláv szomszédaiak együttélése a Kárpát-medence északkeleti részén úgy vélem másfajta tanulságokkal szolgál. A szlovák és a magyar kutatás eddig kevés figyelmet szentelt annak, hogy a X–XII. században a lakóházak egy részének bejárata ezen a vidéken nem a hosszabbik, rendszerint délre néző oldalról nyílik, hanem a téglalap formájú gödör rövidebbik feléről, s a kemence itt a bejárat mellett helyezkedik el. Mivel a bejárat meghatározása a félig vagy teljesen földbe mélyedő épületeknél rendszerint bizonytalan, eddig ezek, az általánostól eltérő épületek többnyire akkor voltak egyértelműen kimutathatók, ha a bejáratához meneteles lejárát vezetett, ezért

26. Ld. részletesebben *Balassa M. I.*, 1985. 24–26.

27. *TESZ* III. 426–427.

28. *TESZ* I. 1050–1051.

29. *TESZ* I. 457., *TESZ* II. 1100–1101.

30. *TESZ* I. 347.

31. *TESZ* III. 707.

32. *TESZ* II. 148.

33. Ld. *MNyA* 196. térkép, *TESZ* III. 331.

34. *Botík, J.*, 1983. 149.

ezeket *meneteles lejárátú épületeknek* is nevezik. Amennyiben a tetőgerinc irányulása a tetőt tartó ágak nyoma alapján megfigyelhető, megállapítható, hogy az ilyen házak bejárata a nyeregtetős építmény oromzati oldaláról nyílik.

Rövid, oromzati oldalról nyíló bejárátú, a bejárat mellett elhelyezkedő kemencés ház ismerhető fel a Komjáti V. (Komjatice–Tomášové) feltáráson, datálása a IX–XII. század.³⁵ Kéménden (Kamenín–Kiskukoricás) ezek X–XI. századiak.³⁶ Nyitrán (Nitra–Šindolka) az ilyen házleletek korát a IX–XII. századra teszik.³⁷ Visegrád–Várkertben Méri István, majd Kovalovszki Júlia tárt fel hasonló építményeket a X–XIII. század között lakott településen.³⁸ A leleteket bemutatva Kovalovszki Júlia megjegyzi, hogy hasonló építmények a Dunakanyar más helyeiről, a Dunántúl északi feléből és a Kisalföldről is előkerültek. Ezek közül közölt a pilismaróti szobi-révi (XI–XII. század),³⁹ és délebbre a tatabánya-dózsakerti, ezt feltárója a X. századra datálja.⁴⁰ Ezt Fodor István egy hozzászólásban kissé korainak ítélte meg, felhívta arra a figyelmet, hogy a kormeghatározás egy olyan kerámia alapján történt, melyek temetőikben XI. századi sírokból kerülnek elő. Az eddigi épületek mind kőkemencésék voltak, a Fodor István által Tiszafüreden feltárt hasonló elrendezésű épület kemencéje agyagból készült,⁴¹ korát az előbb hivatkozott hozzászólásban késő Árpád-korinak határozta meg. Az Ungvár (Uzsgorod) melletti Radvánkán Bernjakovics, K. V. bukkant X–XI. századnak tartott meneteles lejárátú, a bejárat mellett elhelyezkedő kemencés lakóházra.⁴²

Valószínű, hogy a hasonló leletek száma a jövőben gyarapodni fog, hiszen pl. a szabolcsi földvár melletti település közöletlen anyagában is vannak erre utaló jelek. Feltehető, ha a nem menetes lejárátú épületeknél a bejárat helyét nem az általánosan megszokott módon, hanem e lehetőséget is figyelembe véve keresik, akkor az ilyenek között is nagyobb számban elő fog fordulni az oromzatról nyíló ajtajú építmény.

Az oromzati bejárátú házaknak van egy, eddig még nehezen megmagyarázható sajátossága, ahol településszintű feltáráson kerültek elő, ott nem az összes épület ilyen. Komjátiiban több objektumot tártak fel, de az ásatási helyszínrajz ismerete nélkül egyelőre nem világos, hogy a nyilvánvalóan felismerhető oromzati bejárátú építmény hogyan viszonyul (korban, mennyiségben) a többihez. Kéménden az 1200 m² feltárási területen többségben voltak a másféle lakóobjektumok, bár az ásatási beszámolóiból nem derül ki, hogy ezek csak a meneteles lejárátú hiányában vagy másban is különböztek a három háztól. Visegrád–Várkertben a házmaradványok egy része hosszúoldali bejárátú, és a bejáratnál átellenes sarokban található a kőből készült kemence, de van ahol az ilyen építmény zárt tüzelőberendezésének szája nem az ajtó felé, hanem az egyik rövid oldal felé néz (pl. 14. sz.). Végezetül pedig ott vannak a rövid oldalról nyíló bejárátú, a bejárat melletti, a szájukkal ide nyíló kőkemencés házak (pl. 15., 17., 22., 26. stb.). Sajnos ez esetben sem tudunk semmit az eltérő építmények időrendjéről, arról, hogy ezek egymás mellett, egyidejűleg léteztek (ez az építmények elhelyezkedése miatt csak részben lehetséges), vagy valamelyik megelőzte a másikat.

Az oromzatról nyíló bejárátú, a bejárat melletti, rendszerint kőkemencés házak elterjedése a X–XII., esetleg a korábbi és a következő században nagy óvatosságra int az

35. Habovštiak, A., 1985. 87. 20. á., 284.

36. Nevizánsky, G., 1982. 67–68., 73. 5. á., 74. 6. á., 75. 7. á., a szerző utal a „meneteles lejárátú ház”-ak elterjedésére és jelentőségére.

37. Habovštiak, A., 1985. 300.

38. Kovalovszki J., 1986. 61–63., és a település ásatási rajza.

39. Kemenczei T.–Stanczik I., 1979. 11–12.

40. Vékony G., 1980. 28–29., az alaprajza Laszlovsky J., 1982. 283.

41. Fodor I., 1978. 662–664.

42. Bernjakovics, K. V., 1957. 442.

etnikai hovatartozást illetően. Igaz ugyan, hogy a Kisalföld északi peremén olyan területen fordul elő, amely a IX. században a Morva fejedelemség hatalmi övezetébe tartozott, de sajátos módon nem annak Stáré Město (Urbs Antiqua) környéki központi területén, hanem csak az ennél későbbi, nyitrai központban, és ettől délre, a peremvidékek felé eső helyeken. Igaz ugyan, hogy 874 után – a szlovák kutatók szerint – a morva fennhatóság átlépte az eddigi keleti határvonalat, és egészen az Ondaváig kiterjeszkedett, s hogy a Dunakanyar dunántúli része pedig 882 és 892 között Szvatopluk fennhatósága alá került,⁴³ de az említett vidékek későbbi népessége, és az, hogy a magyar régészek által feltárt ilyen jellegű építmények legkorábbi datálása a X. század, arra utal, hogy az előbbi, etnikai háttérükben nem teljesen világos történeti események nem hozhatók kapcsolatba a lakóépítmények ezen változatával.

A X. századtól kimutatható (esetleg ennél későbbi) oromzati bejáratú házak nyuagati előfordulása részben a magyar honfoglalást követően kialakult un. nyitrai dukátus területén figyelhető meg. Ez a táj Árpád egyik fia, Üllő fejedelemfi fennhatósága alá tartozott, és kabar, illetve fekete magyar katonai segédnépek szállták meg. Feltűnő, hogy a Garam (Hron) középső, a Nyitra (Nitra) folyó és a Vág (Vah) felső szakasza mentén e korban összefüggő, majd a Nyitra magasságáig a kabar és fekete magyarokkal vegyes szláv népességterületen nem, csak a Nyitrától délre levő, az új jövevények meg szállta vidéken fordult eddig elő az oromzati bejáratú ház.

Keleten és délen a rövidoldalról nyíló bejáratú lakóépítmények etnikai háttérével hasonló a helyzet. A *Kniezsa* István által 1938-ban készített, a Kárpát-medence nemzetiségi viszonyait bemutató térkép szerint⁴⁴ a korábban felsorolt leletek többnyire a XI. századi magyar (a Garamtól nyugatra, a Mátra- és Bükkaljától délre, a Hernád völgyében), esetleg gyér népességű magyar vagy magyar–szláv vegyes népességű (pl. a Garamtól keletre a Börzsöny, Cserhát, a Zempléni-hegység stb.) területeken kerültek elő.

Az oromzati (rövid) oldali bejáratú, a bejárat mellett elhelyezkedő, rendszerint szögletes kőkemencés, egyhelyiséges építményeket – eddigi kutatásaim alapján – a Kárpát-medence északkeleti részén elterjedt lakóházak fejlődésében a kiindulásnak ítélem meg.⁴⁵ Ez az elrendezés eltér a Kárpát-medence más vidékein vele egy korban szokásos, az építmény tetőgerincvonalával párhuzamos (hosszú) oldalán nyíló bejáratú, a bejáratnál átellenben lévő, sarokban elhelyezkedő, változatos anyagú és formájú kemencés házaktól. Ennek következtében nyilvánvaló, hogy az oromzati bejáratú építmények kapcsolatát másfelé kell keresnünk. Megítélésem szerint ez észak, illetve kelet felé található meg, abban az építményben, amelyről *Rappoport*, P. A. a következőket írja: „Lényegi változás zajlott le ebben a korban a lakóépítmény rendszerében. A X. századig teljesen átalakul a keleti szláv lakóépítmény elrendezése, a kemence hátulról a bejárat mellé kerül, szája a bejárat felé néz. Ennek az elrendezésnek példái az egész keleti szlávtság területéről ismertek, ennek következtében nem tudni, hogy az átalakulás kezdetét hol keressük.”⁴⁶

A Kárpát-medence egészében a lakóháznak az a formája volt ismert, mely a IX. századig jellemezte az egész kelet-európai térséget, azaz a hosszabbik oldalról nyíló bejáratú, a bejáratnál szemben lévő kemencés építmény. Az északkeleti részek azonban a kelet-európai általános fejlődéssel összhangban még a következő lépést is megtették, azaz az egyhelyiséges objektumokban a kemence a bejárat mellé került. Az, hogy ez megtörtént, bizonyára több tényezőnek köszönhető. Szerepet játszhatott az, hogy ez

43. A történeti adatok szlovák és magyar forrásait ld. a 9. jegyzetben.

44. *Kniezsa I.*, 1938. térképmelléklet.

45. Részletesebben *Balassa M. I.*, 1985. 64.

46. *Rappoport*, P. A., 1975. 126.

a terület részben vegyes, magyar–szláv lakosságú volt, de az is, hogy a honfoglalást követően a magyarság kapcsolatai nem szakadtak meg kelet, illetve északkelet felé. A közismert dinasztikus kapcsolatoknak ez esetben sem lehetett nagy jelentősége, annál inkább annak, hogy pl. a X. században közvetlen érintkezés mutatható ki a magyarok és a fehérhórvátok között.⁴⁷ A kelet–északkelet felé irányuló kereskedelmi forgalom is e vidéken zajlott le, a X. századra datálható dirhem-leletek tanulsága alapján (Bodrovics, Kardos, Kenézli, Kisdobra, Sárospatak, Eger),⁴⁸ sőt a későbbi időkben a XIII. században meginduló soltész-telepítések központjai a dél-lengyelországi városok voltak.⁴⁹

Mindezek alapján úgy vélem, hogy a Kárpát-medence északkeleti részén már a magyar–szlovák együttélés legkorábbi időszakától kezdve sajátos helyzet alakult ki a lakóépületek terén: mindkét lakosság ismerte a kelet-európai kemencés építménynek a VIII–IX. században a Dontól az Elbáig elterjedt formáját, mely azután kiindulása volt a Kárpát-medence más vidékei, de hozzátehető, a morva területék lakóházfejlődésének. A vizsgált terület népessége azonban más irányba lépett tovább, itt még éreztette hatását a kelet-európai fejlődés következő, X. században induló szakasza is, és ez lett az alapja az itt kialakult későbbi lakóházformáknak. Ez egyben a korábban említett, az oromzati bejáratú házak időrendi kérdésében is meggondolkoztató, és kérdésessé teszi némely lelet viszonylag korai, IX. századi datálását.

Az említett hatás egyaránt érte a Kárpát-medence északkeleti részének magyar és szlovák lakosságát, s a fejlődés – úgy tűnik – már ekkor is, és a későbbiekben még fokozottabban a lokalitáshoz, és nem az etnikumhoz köthető. Tanulságosak a jelenség társadalmi-gazdasági hátterére *Botik*, Ján sorai: „A szlovák–magyar etnikai határvonal mentén kialakult népi építészeti kultúra területén fellelhető számos közös, illetve azonos jegy, jellemvonás a térség adott természeti körülményeinek függvénye, de elsősorban azoknak az azonos gazdasági és társadalmi feltételeknek a következménye, amelyek a kora feudális, majd később a közös államban is alapvetően meghatározzák a szlovák és magyar etnikum fejlődését.”⁵⁰

3. Az 1984 októberében Miskolcon megtartott konferencián elhangzott előadások, és a kötetben⁵¹ megjelent tanulmányok: *Bakó Ferenc Párhuzamok és eltérések az Eger környéki magyarság és a nemzetiségek településében, építkezésében*, *Dám László Interetnikus kapcsolatok a Zempléni-hegység népi építészetében* és *Balassa Iván A tokaj-hegylajjai német telepek építkezésének néhány sajátossága* címmel az ország ezen vidékén élő magyarság és a nemzetiségek népi építkezése közötti interetnikus kapcsolatokat vizsgálják.

Mindhárom szerzőt – különösen a következtetések levonásában – a nagyfokú óvatosság jellemzi, s már előzetesen megállapítható, hogy meglehetősen kevés olyan jelenséget találtak, mely valójában interetnikus kapcsolattal, illetve hatással magyarázható.

Bakó Ferenc összegezőként megállapítja: „Az első megtelepedés korszakának szlovák vagy német házai bizonyára magukon viselték készítőik tradicionális ismereteit, ezért többé-kevésbé különbözőek lehettek a magyar építményektől. Ez a korszak azonban a XVIII. század végén lezárult, és emlékei korunkat nem érték meg. A legrégebbi német és szlovák parasztházak a múlt század elejére datálhatók, de etnikai különbsége-

47. *Bartha A.*, 1973. 148.

48. *Bartha A.*, 1973. 148.

49. *Szabó I.*, 1971. 144. kk.

50. *Botik, J.*, 1983. 150.

51. *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon* címmel a Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XV.

ket nem hordoznak. Úgy tűnik, a nemzetiségek ekkor már átvették a magyarok építő gyakorlatát.”⁵²

A településformákról szólva hangsúlyozza, hogy erre különböző okokból – korábbi települések létező szerkezetébe való betelepülés, földesúri szabályozás – a betelepülők nem voltak hatással. Mindössze abban lát etnikai eredetű sajátosságot, hogy Kompolton és Nagytályán (Heves m.) a német telepesek telkén a lakóházzal szemben, az utca vonalára emelt, lakókamrának, fészernak és gyakran borospincének helyet adó építmény található.⁵³

A szlovák építkezési övezetben felvet néhány olyan jellegzetességet, mely megítélése szerint esetleg e vizsgálódások körébe tartozik. Mindenekelőtt azt, hogy „Az északról hozott műszaki ismeretek és szokások indokolják, hogy a szlovák faházak inkább boronafallal épültek, eltérően a környező magyarság gyakorlatától (Szajla).”⁵⁴ Ugyanakkor megemlíti, hogy a szlovák lakosságú falvakban igen korán megjelenik a kőből épített fal, ezt a földesúri „engedékenységgel” magyarázza.⁵⁵

A német lakosságú falvakról szólva külön felhívja a figyelmet arra, hogy itt a XVI–XVII. századi lakóépületek komfort tekintetében évtizedekkel megelőzték a környező magyarság házait.⁵⁶ Felemlíti a *kivetőfa* kérdését. Ezzel már korábban is foglalkozott,⁵⁷ s a kerecsendi németek építőhagyományával magyarázza.⁵⁸ Ez, a tetőszerkezettel kapcsolatban lévő szerkezeti elem azonban megítélésem szerint éppen nem a német telepesek, általa is a kor legmagasabb színvonalán állónak megítélt építőgyakorlatával és a tornác előzményével lehet kapcsolatban. A megnevezés, mely XVIII. századi levéltári anyagból, épületfa-igénylésből ismert, éppen ellenkezőleg egy archaikum, a teregetett – azaz nem kívés – szalmafedés emlékét őrzi. Az ilyen tetőfedési mód nyoma Északkelet-Magyarország több pontján is kimutatható,⁵⁹ az említett terminussal pedig közvetlen kapcsolatot mutat Gönyey Sándor diósjenői (Pest m.) *kivetőszeg* adata.⁶⁰

A német telepeseknek tulajdonítja Bakó Ferenc az Aldebrőn és Kompolton (Heves m.) előforduló táblás cserépkemencét is, és megállapítja: „A cserépkemence tájunkon csak ebben a két faluban volt használatos, majd innen terjedt el néhány szomszédos magyar faluba, mint Feldebrőre és Tótfaluba. Német etnikai jellegét az a tény is erősíti, hogy Kompolton a Magyar sor házaiban ugyanakkor búboskemence állt.”⁶¹ Ezek a cserépkemencék azonban Északkelet-Magyarországon nemcsak az említett helyeken ismertek. Határozott elterjedésterülete mutatható ki a Lókos-patak mentén Rétság (Nógrád m.) környékén, de a Börzsöny hegységben és az Ipoly mentén is használták ezt a tüzelőberendezést, melyet Nógrádban is losonci készítésűnek tartanak. A losonci fazekasok limitációjában már a XVIII. század közepén ott vannak a *kályhák*, közöttük a később széles körben elterjedt *közönséges zöld* . . . is.⁶² A XX. századi néprajzi gyűjtések a *zöld kályhát* táblás kályhának írják le.⁶³ De megtalálható ez a tüzelőbe-

52. Bakó F., 1984. 118.

53. Bakó F., 1984. 111.

54. Bakó F., 1984. 111.

55. Bakó F., 1984. 112.

56. Bakó F., 1984. 114.

57. Bakó F., 1969. 265., 272.

58. Bakó F., 1984. 115.

59. Részletesebben foglalkoztam a kérdéssel az egyelőre kéziratban lévő *A lakóházak történeti fejlődése Északkelet-Magyarországon* c. kandidátusi értekezésemben (135–137.), melyet azonban Bakó F., mint opponensem ismer.

60. Gönyey S., 1937. 298. 16. á.

61. Bakó F., 1984. 116.

62. Zólyomi J., 1974. 29.

63. Ld. I. Sándor I., 1977. 364.

rendezés a Zagyva-völgyének Hatvan feletti szakaszán is, magam Csécsén és Kozárdon (Nógrád m.) találtam rájuk, az előbbi magyar, az utóbbi eredetileg szlovák lakosságú volt.

Mindez arra vall, hogy nem etnikai sajátossággal van dolgunk. A magyarázat inkább az, hogy egy szélesebb körben ismert tüzelőberendezést, mely kézműipari termék, a *Bakó* Ferenc által említett falvak német lakói jobb anyagi helyzetük és magasabb igényeik miatt meg tudták vásárolni. Feltehető, hogy a kompolti Magyar sor búboskemenne használata mögött is inkább gazdasági ok húzódik meg.

A tüzelőberendezések kérdésénél maradvá, *Dám* László tanulmányából először az ezzel kapcsolatos részt emelem ki.⁶⁴ Előre kell bocsátani, a szerző a zempléni tüzelőberendezések eltérő variációit lényegében nem köti nemzetiségekhez. Csak egy általános fejlődéstörténetet ad, jóllehet ez nem egyezik az én véleményemmel, de nem ez indokolja, hogy itt és most szálljak vitába vele. *Dám* László azt a meggyökeresedett felfogást képviseli ebben a tanulmányában is, mely nagymértékben megnehezíti, sőt megítélésem szerint lehetetlenné teszi, hogy tisztán lássunk a Kárpát-medence északkeleti része tüzelőberendezéseinek kérdésében. Leegyszerűsítve, a függőleges irányulású füstfogójú, azaz a *palóc* – esetleg *sípos* – vagy *kürtős-kemencét* a terület északkeleti részén elterjedt ferde füstelvezetős, azaz *kabolás-kemence* előzményének szokás tekinteni. Azaz, a fejlődés úgy zajlott le, hogy előbb egy füstelvezetés nélküli, a lakóhelyiségből fűtött, azaz belülfűtős kemence volt, majd átmeneti megoldásként lyukat vágtak a mennyezetbe, és a füst ott távozott. Ezt követte a függőleges füstelvezető, mely a kemence szájától az égéstermékét közvetlenül a padlásra vezette. Később ennek irányulása megváltozott, és egy ferde alkalmatossággal immáron nem a padlásra, hanem a pitvarba vezették ki a füstöt.

Megállapításom szerint azonban ez két, egymástól független füstelvezető szerkezet, mely időben is eltérve jelent meg a vizsgált területen. Előbb az északkeleti részekben tűnt fel a ferde füstelvezető, a *kabola*, majd ettől függetlenül alakult ki a nyugati függőleges, a *sípos*, vagy *kürtős* megoldás, méghozzá mintegy évszázadnyi késéssel. A két megoldás között mindössze annyi az egyezés, hogy mindkettő ugyanannak a lapos, belülfűtős kemencének a füstelvezetését oldja meg, és válik a lakóhelyiség, igaz még nem teljesen füsttelenné, csak „félfüstössé”. Figyelemre méltó, hogy a kétfajta irányulású, eltérő korú, és hozzátéhető, eltérő terminológia-készletű tüzelőberendezés, illetve füstelvezetés között határozott határvonal állapítható meg. Ez délen a Sajó alsó folyásával esik egybe, majd a folyó nyugatra fordulásától egyenesen északnak tart, egészen a Kárpátokig.⁶⁵ Ezt a megállapítást erősítik meg *Sopoliga*, Miroslav kutatásai is, aki a rendkívüli bőségű adatanyaga alapján megállapítja, hogy az általa vizsgált, részben kárpátukrán lakosságú kelet-szlovákiai terület nyugati részén lévő Oszturnyán (Osturňa, Szepes m.), Kövesfalván (Kamienka, Szepes m.), Hársádon (Litmanova, Szepes m.), Berkenyédén (Jarabina, Szepes m.) a füstelvezető egyenesen a szoba mennyezete felé irányult.⁶⁶ Ezekről keletre olyan füstelvezetőt mutat ki, mely a füst útját megtörve, azt a pitvarba vezeti ki, s melynek neve *kus*, *kobülka*, *kobulka*, *kaflí*, *kafel*, *komin* és *koh*. Megjegyzendő, hogy Szinna (Snina, Zemplén m.) vidékén, tehát a terület keleti részein egy másik füstelvezetési megoldás is feltűnik, a XX. században elterjedt *cugovipecn*él azonban csak a kemence és nem az előtte lévő padkán rakott tűz füstjének elvezetését sikerült megoldani. Ezeket a füstelvezetőket gyakran utólag építették hozzá a korábbi, minden füstelvezetést nélkülöző kemencékhez.⁶⁷

64. *Dám L.*, 1984. 123. kk.

65. Részletesebben *Balassa M. I.*, 1985. 114. kk.

66. *Sopoliga, M.*, 1984. 330.

67. *Sopoliga, M.*, 1984. 332.

A füstelvezető kétfajta irányulásának határvonala nemcsak a népi építkezés területén érvényesül. *Paládi-Kovács* Attila hívta fel a figyelmet erre a magyar nyelvterület egyik fontos „vízválasztó”-jára, mely „Elválasztja a katolikus palóc-barkó tömböt az észak-borsodi reformátusságtól . . .” Megállapítja, hogy ennek mentén válik el a kenderrost-megmunkálás két táji rendszere, továbbá a batyuzás terminusainak, a teherhordó lepedők méretezésének is itt húzódik a határa.⁶⁸ Ez a határvonal a tüzelőberendezéseknél – úgy tűnik – „etnikum feletti”, a magyar, szlovák, sőt kárpátukrán lakosságú területeken a függőleges és ferde irányulású füstfogót ugyanaz a vonal választja el. Ez a tény a népi építészet keresett interetnikus kapcsolatai szempontjából nemcsak figyelemre méltó, hanem figyelmeztető is.

Balassa Iván a tokaj-hegyaljai német telepések építkezésével foglalkozva a környékbeli magyar lakosságú falvakhoz viszonyítva megállapít ugyan bizonyos különbségeket, de hozzáteszi: „Ezek azonban nem biztos, hogy etnikai forrásból táplálkoznak.”⁶⁹ Ebben a körben említi meg például a rendkívül keskeny telket, mely 6 bécsi ölnök felel meg, azaz nagyjából 11–12 méter. Ez azonban nem más, mint a középkorra visszanyúló telekkiosztási hagyomány. *Marjalaki Kiss* Lajos például Miskolcon kimutatta, hogy a XIV. században hat és fél, hét öles a telkek utcai frontja.⁷⁰ Ez féltelek, mert *Maksay* Ferenc megállapítása szerint az egy hold nagyságú, átlagos beltelek utcai frontja 12 királyi öl körül mozgott.⁷¹ Ezt a féltelek-szélességet napjainkig meg lehet például Göncön figyelni, ahol a település közismert története eleve kizárja azt, hogy ez esetben valamilyen XVIII. századi, az akkor megjelent német etnikumhoz köthető jelenséggel lenne dolgunk.

Balassa Iván óvatosan fogalmazva, de megemlíti az oldalkamrák kérdését is, tehát az olyan, úgynevezett másféltraktusos épületeket, ahol az utca felől a szoba mellett, annak félszélességét kitevő kamra helyezkedik el.⁷² Az ilyen másféltraktusos, általános elrendezésüket tekintve kétnemzetes lakóházak azonban Északkelet-Magyarországon máshol is előfordulnak, eredetük a városi és nemesi kuriális építészetben kereshető. Megjelenésük a németek lakta falvakban azzal magyarázható, hogy e települések építkezésükben – mindenekelőtt gazdasági okokra visszavezethetően – nem mindig és mindenben a környezetük magyar falvai által kínált előképet követték, hanem városi mintákat vettek alapul. A lakóházakon megjelenő vastábla megítélésem szerint valamiféle hatósági szabályozásnak köszönheti létét, melynek a hercegkútiak, de hozzátehető, a rátkaiak, károlyfalviak vagy a Sárospatakkal egygyé lett Józseffalva (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) lakói eleget tettek.

4. Mindezek után meg kell kísérlni a választ arra a kérdésre, hogy a népi építkezés egy olyan meghatározott térségben, mint a Kárpát-medence északkeleti része, mutat-e interetnikus kapcsolatokként értelmezhető jelenségeket, hogy az egymás mellett, sőt gyakran egymással keveredő etnikumok – a szemlélet irányától függően népek és nemzetiségek – lakóházai bírnak-e az etnikai eltéréssel magyarázható jellemvonásokkal.

Alapvető tanulság volt számomra, hogy mikor Északkelet-Magyarország népi építkezésének alakulásával foglalkozva a népi építészet, elsősorban a lakóházak egyes jellemző sajátosságait térképen ábrázoltam, azonnal egyértelművé vált: a tüzelőberendezésekről, tetőszerkezetekről és formákról stb. készített térképek rendkívül sok összefüggést tárnak fel, csak egyre nem utaltak, arra, hogy az illető településen vagy szűkebb

68. *Paládi-Kovács A.*, 1984. 69–70.

69. *Balassa I.*, 1984. 279.

70. *Marjalaki Kiss L.*, 1962. 96.

71. *Maksay F.*, 1971. 115.

72. *Balassa I.*, 1984. 273.

vidéken milyen lakosság él, hogy esetleg nem magyarok, hanem szlovákok, németek vagy eredetükben kárpátukránok.

Ezt természetesnek kell tekintenünk. A népi építkezés éppen úgy, mint például a földművelő eszközök, közvetlenül kapcsolatban vannak a termeléssel, mely termelést, termelésmodot más tényezők – birtokviszonyok, a földrajzi környezet stb. – határozzák meg, nem pedig az etnikai tudat, mely a történelem során egyébként is viszonylag későn alakult ki. Így még a viszonylag nagy eltérések esetén, például a magyar lakosság közé telepedett németeknél is az tapasztalható, hogy termelés módjuk megegyezik környezetükkel. Szellemi műveltségükben megőrizhették a magukkal hozottakat, mert az a nyelvhez kötődik, de e téren alkalmazkodniuk kellett azokhoz a körülményekhez, amelyeket az új hazájukban találtak. A Hercegekútra (Borsód-Abauj-Zemplén m.) telepített lakosság a Bodeni-tó környékéről származik, hagyományaik megőrzésében azonos nyelvjárásuk, azonos műveltségük miatt rendkívüli előnyben voltak az olyan falvakkal szemben, melyekben a német nyelvterület legkülönbözőbb részéről érkeztek a telepesek, de mégis nyilvánvaló, hogy nem építhették fel az alemann fachwerk sajátos változatként nyilvántartott, úgynevezett „bódeni ház”-aikat.⁷³

Bizonyos fokig más a helyzet a terület szlovák és kárpátukrán lakosságával, hiszen számukra természetesebb átmenet adódott, nem éltek olyan nyelvi és kulturális elszigeteltségben, mint a németek, hiszen csak a megközelítés irányától függ, hogy a többséget alkotó etnikumból nemzetiség válnék. Ezek a nemzetiségek, mint a lakóház alakulásának kezdeti lépéseiről, vagy a kétféle irányulású füstelvezetőről elmondottak is bizonyítják, nem alapvetően más környezetből érkeztek, hanem olyan vidékekről, ahol a fejlődés kiinduló pontja azonos volt, s ahol az épületek alakulása azonos pályát futott be. A pályát az határozta meg, hogy például milyen építőanyagok álltak rendelkezésre, de az is, hogy a gazdasági fejlődésnek mely fokáig jutottak el, s ennek következtében milyen igényeket kellett az általuk emelt épületeknek kiszolgálni. A Kárpát-medence északkeleti hegyeinek völgyeiben meghúzódó falvakban lakó kárpátukránok háza véleményem szerint nem azért más, mint például az Eger alatt kiszélesedő völgy magyar lakosságáé, mert az előbbieken kárpátukránok, az utóbbiakban magyarok laktak. Ezek az épületek különböző fejlődési fokokat képviselnek, ugyanannak az épülettípusnak különböző korú variánsai, s a Kárpátok közötti ház alapvetően (természetesen építőanyagbeli, egyéb eltérések lehetnek) nem más, mint az a ház, mely az utóbbi területen a XIV. században volt. Ez nem jelent semmiféle kulturális alá-, vagy fölrendelést, csupán csak azt, hogy a Kárpátokban a termelés megmaradt lényegében a XIV. századnak, mert a földrajzi környezet egyszerűen nem tett mást lehetővé. Az eltérések tehát nem művelődési eltérések, hanem erőteljes fáziskülönbségek, melyek alapvetően gazdasági okokra vezethetők vissza.

A lakóépítmények díszítettsége természetesen más tanulságokkal szolgál. Mindekelőtt azért, mert meglehetősen új jelenség. A formából, az alkalmazott anyagokból adódó esztétikum nyilvánvalóan nem érvényesült a XVI. vagy a XVII. században, ez csak a romantikával feltűnő új jelenség, mely egyébként nem is vág egybe a létrehozók, használók esztétikai ítéletével. A nemzeti tudat fokozatos erősödésével azután előbb az alkalmazott anyagok által szigorúan meghatározott, majd ettől mindinkább elszakadó díszítéseket a köztudat egyre inkább etnikus jelleggel ruházta fel. Ez, különösen a XIX. század második felétől fokozatosan tartalommal is telítődik és indokoltá válik, azaz a külső jegyek alapján többé-kevésbé megkülönböztethető a magyar, a szlovák, a német és a kárpátukrán ház.

73. Ld. pl. *Sachs, P.*, 1985. 51. kk., további irodalom ott.

IRODALOM

- Bakó F.,**
 1969. *Népi építkezés Eger környékén a XVIII. század derekán* (Módszertani kísérlet okleveles források néprajzi elemzésére.) Az Egri Múzeum Évkönyve VII. 257–309.
 1984. *Párhuzamok és eltérések az Eger környéki magyarság és a nemzetiségek településében, építkezésében.* Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XV. 103–119.
- Balassa I.,**
 1973. *Az eke és a szántás története Magyarországon.* Budapest.
 1984. *A tokaj-hegyaljai német telepek építkezésének néhány sajátossága.* Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XV. 267–280.
- Balassa M. I.,**
 1985. *A parasztház évszázadai. A magyar lakóház középkori fejlődésének vázlata.* Békéscsaba.
- Bárczi G.,**
 1963. *A magyar nyelv életrajza.* Budapest.
- Bartha A.,**
 1973. *A IX–X. századi magyar társadalom.* Budapest².
- Bernjákovics, K. V.,**
 1957. *Бернякович, К. В. Древнеславянские памятники Закарпатской Области (СССР).* Slovenská archeológia V. 435–555.
- Bóna I.,**
 1986. *Dacitól Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben.* Makkai L.–Mócsy A., (szerk.) 1986. *Erdély története I.* Budapest. 106–234., a jegyzetek 565–582.
- Botík, J.,**
 1983. *Ludové obydlie v slovensko-maddarskej kontaktovej zóne.* Zborník Slovenského národného múzea LXXVII. Etnografia 24. 145–156.
- K. Csilléry K.,**
 1982. *A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei.* Budapest.
- Dám L.,**
 1984. *Interetnikus kapcsolatok a Zempléni-hegység népi építészetében.* Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XV. 121–127.
- Fodor I.,**
 1978. *Őseink hajléka.* A ház valamikor mást jelentett. Élet és Tudomány 33/21. 662–664.
 1983. *Régészeti adalékok lakáskultúránk történetéhez.* Népi Kultúra Népi Társadalom XIII. 81–118.
- Gönyey S.,**
 1937. *Az ősi faépítkezés emlékei Diósjenőn és környékén.* Néprajzi Értesítő XXIX. 293–307.
- Gunda B.,**
 1954. *A magyar népi építkezés kutatása a két világháború között, és annak kritikája.* MTA Társadalmi-történeti Tudományok Osztályának Közleményei V. 1–4., 373–384.
- Györffy Gy.,**
 1970. *A magyar falurendszer kialakulásának kérdéséhez.* Ethnographia LXXI. 234–243.
 1977. *István király és műve.* Budapest.
- Habovštiak, A.,**
 1985. *Stredoveká dedina na Slovensku.* Bratislava.
- Haraszti S.–Pethő T.,**
 1963. *Útikalandok a régi Magyarországon.* Előszó és jegyzetek Makkai László. Budapest.
- Kemenczei T.–Stanczik I.,**
 1979. *Előzetes jelentés a pilismarót–szobi révnél 1978-ban végzett ásatásról.* Dunai Régészeti Híradó. 7–21.
- Kniezsa I.,**
 1938. *Magyarország népei a XI. században.* Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. 2. 367–472. Budapest

- Kovalovszki J.,
1986. *A visegrád-várkeri Árpád-kori faluásatásról. Kovalovszki J. (összeáll.) 1986. A magyar falu régésze Méri István 1911–1976.* Cegléd. 61–63.
- Kristó Gy.,
1984. *A korai feudalizmus (1116–1241)* In Bartha A. (szerk.) 1984. *Magyarország története* I/2. Budapest. 1007–1415.
- Laszlovszky J.,
1982. *Karámok Árpád-kori falvainkban.* Archaeológiai Értesítő 109. 281–285.
- Maksai F.,
1971. *A magyar falu középkori településrendje.* Budapest.
- Marjalaki Kiss L.,
1962. *Jobbágy és zsellér háztelek a régi Miskolcon.* Borsodi Szemle 6. 6. 95–100.
- MNyA,
A Magyar Nyelvjárások Atlasza. Szerk. Deme L.–Imre S., Budapest.
- Nevizánsky, G.,
1982. *Príbytky s jazykovitým vchodovým výklenkom v Kameníne. Meneteles bejáratú házak Kamenínról (Kéméndről).* Castrum Novum I. 63–75.
- Paládi-Kovács A.,
1984. *Kulturális határok és kontaktzónák Észak-Magyarországon.* Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XV. 61–73.
- Pletnyeva, Sz. A.,
1967. Плетнева, С. А. *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая Г культура.* Материалы и исследования по археологии СССР. 142.
- Rappoport, P. A.,
1975. Раппопорт, П. А. *Древнерусское жилище (VI–XIII. вв. н. э.).* In: Рабинович, М. Г. (szerk.) *Древнее жилище народов Восточной Европы.* Москва, 104–155.
- Sachs, P.,
1985. *Bauerhäuser im Bodenseekreis. Ein Führer zu Zeugnissen ländlicher Baukultur.* H. n.
- I. Sándor I.,
1977. *Tűzelőberendezések változása a Börzsöny vidékén.* Studia Comitatensia 5. 357–398.
- Schepers, J.,
1973. *Stand und Aufgaben der nordwesteuropäischen Hausforschung (1953)* In Schepers, J. 1973. *Vier Jahrzehnte Hausforschung.* Sennestadt. 52–74.
- Sopoliga, M.,
1982. *Ofen und Herd im Volkswohnsitz der ukrainier in der Ostslowakei.* Acta Ethnographica 31. 315–335.
1983. Сополіга, Мирослав, *Народне житло українців Східно Словаччини.* Братіслава – Пряшів.
- Szabó I.,
1971. *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század).* Budapest².
- Szamota I.,
1891. *Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten 1054–1717.* Budapest.
- Tálas I.,
1954. *Hozzászólás Gunda Béla: A magyar népi építkezés kutatása a két világháború között, és annak kritikája c. előadáshoz.* MTA Társadalmi–történeti Tudományok Osztályának Közleményei V. 1–4. 390–399.
- TESZ
A Magyar Nyelv Történeti–etimológiai Szótára. Főszerk. Benkő L., Budapest.
- Vékony G.,
1980. *Honfoglaló őseink szállása Tatabányán.* História II. 3. 28–29.
- Zólyomi J.,
1974. *Nógrád megye népi építkezése a levéltári források alapján (1700–1850).* Nógrád megyei Múzeumi Közlemények 20. 5–74.

VOLK UND NATIONALITÄT IN DER VOLKSTÜMLICHEN ARCHITEKTUR AM BEISPIEL DES NORDÖSTLICHEN TEILS DES KARPATENBECKENS

(Auszug)

In letzter Zeit haben jene Forschungen, die sich mit den sog. interethnischen Beziehungen auseinandersetzen, innerhalb der Karpatenbeckens zugenommen, was in erster Linie der ungarischen und der slowakischen Volkskundeforschung zu verdanken ist. Auf dem Gebiet der volkstümlichen Architektur haben diese sonst so erfolgreich daherschreitenden Untersuchungen weniger Möglichkeiten und geringere Bedeutung. Der Grund hierfür ist in der Tatsache zu suchen, daß sich das Bauen stärker an die geographische Umwelt anschließt und besser von den ökonomischen Bedingungen bestimmt ist als beispielsweise die in breiterem Sinne interpretierten Folkloreerscheinungen.

In der Diskussion mit mehreren Verfassern über deren in jüngster Vergangenheit erschienenen Studien habe ich mich darum bemüht, das oben in verdichteter Form Zusammengefasste zu beweisen.

In Zusammenhang mit dem Teil der Studie von Ján Botík (*Botík J.* 1983), in welchem dieser die mittelalterlichen Ereignisse des slowakisch-ungarischen Berührungskreises zusammenfasst, bin ich zu der Auffassung gelangt, daß jene – gebräuchliche – Einstellung irrtümlich ist, wonach die in Nordungarn und auch anderwärts Ende des 19. Jahrhunderts auftretenden Ungarn den Bau von Wohnhäusern von der dort ansässigen slowakischen Einwohnerschaft „erlernt“ haben sollen.

Die Ungarn traten nämlich schon mit Wohnhaus-Kenntnissen, die dem Osteuropa jener Zeit entsprachen und mit dem, was sie dort vorfanden, exakt übereinstimmten, in das Karpatenbecken ein. Später hingegen erfolgte in diesem Gebiet eine auf der Lokalität und nicht auf dem Ethnikum beruhende, sich ansondernde Entwicklung, deren Ausgangspunkt die sich bis zum 10. Jahrhundert herausgebildete Form des osteuropäischen Wohnhauses war (Eingang von der Giebelseite her, Herd neben dem Eingang, Herdloch zeigt zum Eingang hin).

Bei dem bunten ethnischen Bild, das sich in Folge der Bevölkerungsbewegungen während des 18. Jahrhunderts herausgebildet hatte, wo in diesem Gebiet des Karpatenbeckens Ungarn, Slowaken, Deutsche und Karpatenukriener nebeneinander lebten, spielten ebenfalls geographische und ökonomische Faktoren eine Hauptrolle in der Entwicklung der Wohnbauten. Als Beweis hierfür habe ich den Rauchabzug der im Wohnraum befindlichen sog. von innen her heizbaren Herdes vorgestellt. Hierbei gab es einerseits einen waagerechten, unmittelbar auf den Boden führenden Rauchabzug und andererseits eine schräge, in den Nachbarraum (Eingang) führende Konstruktion. Zwischen diesen beiden Arten der Lösung liegt auch eine zeitliche Abweichung, und auch ihre geographische Abweichung ist gut differenzierbar, und zwar mit einer Linie, die „überethnisch“ ist, das heißt, die sich nicht zwischen voneinander abweichenden Ethnika, sondern innerhalb gleicher Ethnika ergibt. Mit diesem sowie einigen anderen Beispielen wollte ich darauf aufmerksam machen, daß im Widerspruch zu den mit mehr oder weniger Vorsicht vorgebrachten Aussagen in den Studien von Ferenc Bakó (*Bakó F.* 1984), László Dám (*Dám L.* 1984) und Iván Balassa (*Balassa I.* 1984) die volkstümliche Architektur in einem so abgegrenzten Gebiet wie dem nordöstlichen Teil des Karpatenbeckens für die Untersuchung interethnischer Wirkungen nicht geeignet ist.

Iván Balassa M.